

mål+³mæle

Håll käften

Når danskere og svenskere taler med hinanden, skal de passe på de lumske ligheder og på forskellene i sprogbrug. Men sproget behøver ikke være en barriere. Jakob Bruntse har været på besøg i SAS - side 6

Har du talt med din abe i dag?

Grønne marekatte har forskellige alarmsignaler for leoparder, ørne og slanger. Man møder også bier, elektriske fisk og en døv spurvefugl i Axel Michelsens artikel om sociale signaler hos dyr - side 12

De mest irriterende stavfejl

Mål og Mæles læsere har vurderet stavfejl. Nogle fejl udløser nærmest allergiske reaktioner; mens andre fejl bare kalder på overbærende smil. Men lærerstuderende har nogle temmelig anderledes vurderinger. Se side 20

Danske ord via Ghana til Århus

Der er danske ord i nogle afrikanske sprog i Ghana. De kommer fra dengang, da Danmark havde kolonier langs kysten. Nogle af ordene er kommet til Danmark igen sammen med tilflyttere. Se den komplette ordliste side 28

Sprogligheder 2

Skandinavisk sprogfællesskab - eller -forvirring 6

Har dyr sprog? 12

Irriterende stavfejl 20

Låneord fra dansk i vestafrikanske og vestindiske sprog 28

Eksporten til Sverige overstiger den samlede eksport til lande, der taler spansk, italiensk og russisk. Det forhindrer dog ikke, at sproget svensk lemlæstes under faget dansk, medens de tre andre i større eller mindre udstrækning tilbydes på danske gymnasier.

Chr. Hjorth-Andersen
(Politikens Kronik,
27. september 2004)

Sprogligheder

Denne brevkasse handler om sprogligheder. Det er spørgsmål og problemer om sprog, men det er også fine detaljer i sproget som man bliver opmærksom på, og som man vil gøre andre bekendt med. Går I rundt og tænker på sprogligheder, så send et brev om dem til redaktionen. De vil svare på brevet hvis de kan. Ellers kender de nok nogen de kan sætte til det. Send brevet til:

*Birgit Bjerre Hansen
Inavej 12
3500 Værløse*

? Ansat og henrettet

»Den 5. april 1768 blev Johann Friedrich Struensee ansat som den danske kong Christian 7.s livlæge og henrettet fire år senere«.

Sådan lyder første sætning i den danske udgave af Per Olov Enquists roman *Livlægens besøg*. Sætningen er også citeret på bagsiden af bogen. Har jeg ret i at den er helt gal med grammatikken her? Det jeg ikke kan forlige mig med, er at det der står efter og, ikke hører ind under tidsangivelsen den 5. april 1768.

*Ulrik Juul-Petersen
Rødovre*

! Det er rigtigt at der er noget galt her, men det har nok ikke noget med

tidsangivelserne at gøre, men med betydningen af ordet *og*. Det er en meget lang historie, og vi kan kun nå lidt af den her.

Men et *og* signalerer at der foreligger en betydningsmæssig sammenhæng. Det kan være samtidighed i en situation: *det lynede og (det) tordnede*. Det kan være et forløb: *Olsen slog sig ned i byen og (han) åbnede en lille grillkiosk*. Det kan være en nærmere forklaring: *Frederik tog konsekvensen og sagde sin stilling op*. Her forklarer *og...* hvad konsekvensen var.

Et *og* er så at sige en instruktion til læseren om at finde en sammenhæng, og kan han ikke finde den, virker sammenhængen forkert eller sær. Se her: *Kjøller er blevet ansat hos os. Han er bornholmer*. Det går udmærket, vi får nok senere at vide hvorfor det er vigtigt at det oplyses at *Kjøller er bornholmer*. Men siger vi *Kjøller er blevet ansat hos os, og han er bornholmer*, så studser vi, for her forventes det at vi straks kan se en betydningsmæssig sammenhæng.

I 1768 blev Struensee ansat som kongens livlæge og henrettet fire år senere. Her signaleres der en sammenhæng som man ikke kan se – i al fald ikke før man har læst bogen: Ansættelse som livlæge og halshugning har jo normalt ikke noget med hinanden at gøre. Hvis det imidlertid på forhånd

var kendt eller oplyst at kongen lod alle sine livlæger henrette, så er sætningen jo god nok, for så er den logiske sammenhæng i orden.

Det forkerte i konstruktionen skyldes derfor den manglende sammenhæng, ikke tidsangivelserne: *I 1998 blev Nielsen ansat i a/s Bella Radio og udnævnt til direktør fire år senere.* Det går udmærket til trods for at tidsangivelserne er forskellige, for vi kan straks se sammenhængen.. EH

? The eller te

Som respons på enqueten ('Find de fem mest irriterende stavefejl!', bagsiden af Mål og Mæle, sept. 2004) vil jeg gerne pege på en for mig irriterende anormalitet i retskrivningsordbogen.

De fermenterede, tørrede og findelte blade fra busken *thea sinensis*, og den drik der fremstilles heraf, staves ifølge Dansk Sprognævn *te* og ikke *the*. Det undrer mig, der savnes sprogligt belæg herfor, og Sprognævnets holdning synes her at være i konflikt med dets generelle politik. Derfor ville jeg godt bede om en kommentar.

Hollænderne, som bragte drikken til Europa, er ikke i tvivl om stavemåden: *thee*. De meget sprogbevidste franskmænd accepterer gennem deres Académie naturligvis kun stavemåden *thé*. Adskillige hovedsprog (russisk, tyrkisk, arabisk, persisk, hindi, portugisk, græsk, swahili ...) har varianter af formen *chai* (min gengivelse af stavemåden). Engelsk udelader af naturlige fonetiske årsager bogstavet *h*, (og det samme gør

tyskerne, italienerne og spanierne, må jeg medgive). Men på dansk er der ikke noget relevant argument mod bogstavforbindelsen *th*; vi har jo for eksempel det gode danske ord *thi* (at udeladelse af *h* heri ville føre til sammenfald med talordet *ti* ville være et svagt argument; sådanne sammenfald er talrige i dansk sprog (den leg at finde og gætte sådanne ordpar med ens stavemåde og forskellig betydning, kaldte vi i øvrigt i min barndom at lege thepotte)). Historisk set har formen *the* tidligere været enerådende (Holberg, HC Andersen, ...)

Sprognævnet kunne naturligvis forsvare sin holdning ved at bidrage etymologisk med en detaljeret analyse af forholdet mellem nord- og sydkinesiske dialekter i 1600-tallet og problemer med transskribering til europæiske sprog. En sådan analyse ville være interessant.

Men det påfaldende faktum der står tilbage, er dog at Sprognævnet i hele sin levetid i alle andre sammenhænge med en erklæret sprogpolitisk holdning konsekvent har ageret deskriptivt og ikke normativt (i modsætning til fx det franske akademi) og alligevel ser bort fra at danskernes foretrukne stavemåde er *the*; se telefonbogens førende thegrossister og thehandlere; inkarnerede thedrikkere forbinder *te* med en tynd kop posete. Stavemåden *te* følges vel stort set kun af medlemmer af Dansk Sprognævn og en forsvindende gruppe autoritets-tro dansk lærere.

Med venlig hilsen

Axel Kristensen

! Dansk retskrivning, som forpligter Dansk Sprognævn og alle lovlydige danske borgere, hviler på Kultusministeriets Bekendtgørelse af 27.2.1892 (atten hundrede tooghalvfems). Den er ændret ved nogle senere bekendtgørelser, først og fremmest den af 1948 som indførte de små bogstaver i substantiverne og nogle få andre ting. Men 1892-bekendtgørelsen er stadig grundlaget for den danske retskrivning.

En af bekendtgørelsens reformer er afskaffelsen af *h* i forbindelsen *th*: *Theater*, *Thema*, *Theologi*, *Theori*, *Throne* osv. skulle fra nu af skrives *Teater*, *Tema* osv. Ordet *The* faldt naturligvis ind under reglerne, og i alle officielle danske retskrivningsordbøger (fra 1870 og fremad) har stavemåden været *te* (eller *Te*) og ikke andet. At lave om på dette ville kræve at Folketinget blev indblandet! (Undtagelsen *thi* er der ingen nulevende der har ansvaret for.)

Det er det store flertal, der bruger formen *te*, ikke *the*. Det kan man se i *Korpus 2000* på Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs hjemmeside. Der finder man 426 forekomster af *te*, men kun 35 af *the* (knap 8 procent). Man skal naturligvis sortere den engelske artikel *the* fra som i *The Donut Factory*, *The Voice*, *The Wedding Company* osv.

Det er nok rigtigt at mange *te*-sælgere og -importører elsker formen *the*, for den ser mere agtværdig og traditionel ud. Men det svarer vel bare til fx at folk der handler med motordrevne personkøretøjer, kalder

sig *automobilforhandlere* og deres varer *automobiler*, mens vi andre siger *biler*. Se bare telefonbogen og skilte rundt omkring. Jeg får jævnlig fejl-adresseret post til et firma der oplyser at det handler med *erhvervsbeklædning*. Det betyder såmænd bare *arbejdstøj*.

Vi vil dog godt gå med til at *Throne*, *Theori*, *Theologi*, *Theater* ser mere monumentalt ud end de korrekte stavemåder, men derfra og til at droppe fornuften. Og få Folketinget engageret i at genindføre *h*'et i *the*...

Jeg har for resten i de sidste par uger kigget på håndskrevne og hjemmetrykte skilte i Irma, Brugsen, Netto og andre butikker. Her står den korrekte stavemåde *te* absolut ikke ene, men dog stærkt!

EH

! Om anbringe-verberne *hælde* og *stikke*

Her er et par korrektioner til artiklen om 'anbringe'-verber i nummer 1 af det tankevækkende blad *Mål og Mæle*.

Brugen af *hælde* har intet med væske eller ikke væske at gøre. Man hælde jo fx kartoflerne fra en gryde til en anden eller mel ud på bordet – eller trillebørens indhold i grøften. At *hælde* betyder hvad ordet siger: Man får noget (en beholder) til at hælde, så indholdet flyder ud eller over i noget andet.

At *stikke* kræver ikke forholdsordet *i* efter sig. Man kan stikke en nål gennem papiret. Eller man kan stikke et bræt ind under sengen. Anvendelsen

af *stikke* har noget at gøre med faconen på det man stikker – og ofte med faconen på det rum, hvor man stikker noget hen. Du kan ikke stikke en bold ind under sengen, men nok et kosteskaft. Du kan stikke et sværd i skeden, men ikke en kanonkugle i kanoenen. Du kan også stikke en vand-slange ind gennem vinduet (eller tungen ud af samme). Verbet *stikke* har noget at gøre med at pege fremad – altså med noget aflangt. Så det må komme af grundbetydningen, som når man stikker sig på noget.

Sproget er svært, men har ofte en indbygget logik.

Venligst

Villy Dam, Vejle

! A capella

Lige lidt ros: *Mål og Mæle* er et fortræffeligt blad, som jeg har megen fornøjelse af.

Og så til sagen: Historien om udtrykket *a capella* er vist nok lidt mere indviklet, end I lader forstå i nr. 4, 2003. Den almindelige forklaring er, at man i palestrinaperioden ikke havde musikledsagelse i kirken, hvilket ellers var normalt uden for selve kirkebygningen. Men den forklaring holder ikke.

Faktisk var det helt almindeligt – f. eks. ved julegudstjenester i Italien – at have musikledsagelse i kirken. Der var dog ét sted, hvor det aldrig skete. Det var i det sextinske kapel, så det er altså det kapel, der refereres til i udtrykket.

Venlig hilsen

P. O. Frederiksen

? Have rod i...

Sidste år ændrede min forening sin §2, fra »Sct. Georgs Gilderne i Danmark er en organisation, der har rod i spejderbevægelsen«, til »Sct. Georgs Gilderne i Danmark er en organisation, der har sine rødder i spejderbevægelsen«. Begrundelsen var sproglig justering.

Nu har jeg været kendt med den oprindelige ordlyd i mange år, så den nye ordlyd var jo noget nyt og skurrede lidt i mit sprogøre. Derfor antog jeg, at jeg lige skulle vænne mig til den. Men den nye ordlyd bliver ved med at plage mig lidt. Kan man sætte udtrykket *at have rod i* i flertal? Jeg synes, den nye ordlyd er noget forfladiget, måske slang eller lidt spøgende sprog.

Sven Elbro,

Esbjerg

! Man må gætte på at ændringen *have rod i* til *have rødder i* skyldes ængstelse for en komisk fejllæsning: *rod i* betydningen 'uorden'. Men ordet *rødder* giver jo også visse sære tankeforbindelser, især måske når det drejer sig om spejderbevægelsen og dermed unge mennesker: *rødder* er jo vulgære og aggressive personer – og så er man jo lige vidt.

Det hele kunne vel være klaret ved at man havde skrevet »en organisation, der har sin rod i spejderbevægelsen«.

EH

Skandinavisk sprogfællesskab eller -forvirring

En svensk forretningsmand steg ombord på flyet til Stockholm. Han var i dårligt humør. Køerne i lufthavnen havde været alenlange, og den smule personale, der var til stede, havde ikke haft begreb om service eller almindelig høflighed. Men nu var han endelig ombord, og da han så den smilende danske stewardesse, følte han et pludseligt behov for at fortælle hende om de urimeligheder, han havde måttet finde sig i. Til forretningsmandens bestyrtelse var hendes svar et *hold da kæft*, og nu kunne han ikke holde det tilbage længere, men eksploderede i et sandt raserianfald.

Tager man som dansker til Stockholm og tror, at man kan tale dansk med de lokale, kan man næsten ikke undgå at blive skuffet. Selv et tydeligt og langsomt udtalt dansk udløser nervøse trækninger og et *excuse me?* For et par år siden mødte jeg imidlertid en svensker i Stockholm, som insisterede på, at jeg kunne tale dansk med ham. Han arbejdede i SAS, og her var det at forstå de skandinaviske sprog helt nødvendigt for hans daglige arbejde. Det vakte min nysgerrighed: Var SAS et eksempel på et velfungerende skandinavisk sprogfællesskab?

Det lykkedes mig at få en specialeplads i SAS' hovedkvarter i Stockholm, hvor jeg i løbet af tre måneder udførte feltarbejde og interviewede

udvalgte danske og svenske medarbejdere om sprog og kultur i virksomheden. Anekdoten om den svenske forretningsmand og den danske stewardesse var en af mange historier, jeg hørte i den daglige omgang med medarbejderne. Den florerede i flere varianter, og uanset sandhedsværdien, er det næppe tilfældigt, at historien blev fortalt. Den fanger meget godt den generelle opfattelse af, hvor det går galt i kommunikationen mellem skandinaver.

Lumske ligheder

Det er symptomatisk, at historien handler om netop en dansker og en svensker. Adskillige undersøgelser af gensidig skandinavisk sprogforståelse bekræfter denne almindelige oplevelse: Det er især her, forståelsen glipper. Nordmændene, derimod, både forstår og bliver forstået af de øvrige skandinaver. Ganske typisk er det også, at historien handler om de såkaldte lumske ligheder, altså ord og udtryk, som kun tilsyneladende har samme betydning. Med den svenske forfatter Hjalmar Söderbergs ord, er »grannspråk [nabosprog] – et språk man förstår tillräckligt för att misförstå«. Lumske ligheder er et oplagt emne at lave vittigheder om. De fleste er nok blevet advaret mod at bruge *taske* eller *rolig* i samtale med sven-

skere. Og når den svenske læge Stig Helmer i von Triers *Riget* hånleende citerer H. C. Andersens *Hvor Skoven dog er frisk og stor* (og især »kukuk! Faldera!«), er en del af joken, at der er en betydningsforskel på dansk og svensk kuk. Den bedste danske oversættelse af svensk *kuk* er *pik*.

I tilfældet med den danske stewartesse betyder trykket på *hold* samt den lille modalpartikel *da* mellem *hold* og *kæft* forskellen mellem det joviale og det brutale. Der er her en oplagt risiko for, at en svensker overhører trykfordelingen og det for ham betydningsløse *da*. På svensk findes nemlig kun udtrykket *håll käften*, og det er præcis lige så brutalt som det danske modstykke. Mine undersøgelser gav dog ikke det indtryk, at lumske ligheder giver større problemer i det daglige. Tværtimod virker tematisering af sproget, herunder morsomme historier om misforståelser, ofte som en form for social isbryder i mødet mellem skandinaver.

Sasperanto

Er man medarbejder i SAS, bliver man nødt til at forholde sig til de øvrige skandinaviske sprog i et helt andet omfang end de fleste skandinaver. Man bliver en del af en større fortælling, som blandt andet handler om at være pioner inden for tværnationalt samarbejde i Skandinavien. Og da et af de mest håndgribelige tegn på skandinavisk fællesskab er de sproglige ligheder, får de skandinaviske sprog en helt særlig betydning i virksomheden. Rent symbolsk markerer

brugen af dem, at lighederne mellem skandinaver er mere betydningsfulde end forskellene.

Medarbejderne i de skandinaviske lande taler og skriver således som hovedregel sammen på eget sprog, og man forventer, at kollegaen forstår. I praksis kan det dog være svært at opretholde de sproglige grænser. Nogle af de danske medarbejdere i Stockholm valgte at skifte til svensk, når de talte med deres svenske kolleger. Andre oplevede, at de mere eller mindre umærkeligt begyndte at tale en blanding af dansk og svensk, det som vittige hoveder har døbt »sasperanto«. Navnet leder tanken hen på et egentlig sprog, men det dækker nærmere over et udbredt fænomen: At man låner ord og udtryk fra hinandens sprog.

Selvom nogle medarbejdere oplevede tendensen til at blande sprogene som en uskik, var der dog ingen tvivl om, at det var fuldt ud socialt acceptabelt. Hovedsagen var, at man holdt sig inden for de skandinaviske rammer. Engelsk var derimod ikke et sprog, man ofte hørte på hovedkontorets gange. I en virksomhed af SAS' størrelse bruges engelsk naturligvis i adskillige sammenhænge, men det er så godt som fraværende i den daglige kommunikation mellem skandinaver. Der er ikke noget forbud mod at tale engelsk i SAS, men der er en social konvention: Man taler bare ikke engelsk med sine skandinaviske kolleger! En svensk medarbejder, jeg interviewede, kunne kun huske, at det var sket en enkelt gang i hans mangeårige

karriere. Her var der så den formildende omstændighed, at den danske kollega talte helt usædvanlig jysk. Et skift til engelsk er med andre ord at opfatte som et drastisk skridt, som kræver et reelt sammenbrud i kommunikationen.

Direkte danskere

Selvom man opfatter sig som en del af et skandinavisk fællesskab, er der dog en stor bevidsthed om nationale forskelle. Folk har generelt en mening om, hvad der er typisk dansk, svensk og norsk. Når den danske stewardesse fra anekdoten bliver opfattet som brutal, er det ikke helt tilfældigt. Historiens konflikt kommer af en sproglig misforståelse, der henter sin troværdighed fra en meget udbredt opfattelse af den danske kommunikative stil. De svenskere, jeg interviewede, betegnede danskerne som meget »rak på sak«. Og selvom det af nogle opfattes som befriende, er det ikke nødvendigvis noget, som fremmer forståelsen i alle sammenhænge. Som en dansk leder i Stockholm sagde:

»De kan jo nogle gange sige til én, at man er for direkte – uden at man jo på nogen måde har villet være aggressiv eller offensiv. Man har måske bare sagt det, som det var. Men der skulle man have pakket det, man ville sige, ind i måske, måske det, skulle have, kunne du eventuelt tænke dig at ... osv.«

Der er med andre ord en udbredt opfattelse af, at danskernes sprogbrug på godt og ondt er mindre høflig end svenskernes. Som det var tilfældet

med de lumske ligheder, synes de pragmatiske forskelle dog ikke at være noget stort problem i det daglige. Man lærer hurtigt at tolke hinandens signaler og at tilpasse sig. Misforståelsens mulighed ligger altid i baghovedet, og det er ikke en ubetinget ulempe. En dansk leder i Stockholm oplevede for eksempel, at det ofte betød, at man gav hinanden en lidt længere line. For når kollegaen var flabet, kunne det jo være et spørgsmål om sproglige eller kulturelle forskelle.

Sprogfællesskabet i SAS

Det betyder dog ikke, at sproglige forskelle ikke giver problemer. Vender vi tilbage til det spørgsmål, jeg tidligere stillede om, hvorvidt man i SAS kan se et eksempel på et velfungerende skandinavisk sprogfællesskab, må svaret være et både og. Eller rettere: Der opstår i flere sammenhænge et velfungerende sprogfællesskab, og her har faktorer som ledelsesniveau og afdelingstype stor betydning. De ledere og nøglepersoner, jeg interviewede, havde generelt ingen problemer med sproget. Det havde formentlig noget at gøre med, at deres karriere havde ført dem til forskellige dele af organisationen og dermed også til forskellige skandinaviske lande. Således havde afdelingens daværende ledelsesgruppe nogenlunde lige mange danske og svenske medlemmer, og sproget var ikke noget, man oplevede gav problemer. Tværtimod blev de sproglige forskelle snarere opfattet som berigende. Mange oplevede at

nabosproget kunne tilføje ord og udtryk, som man savnede på sit modersmål. Fra svensk lånte danskerne eksempelvis *bemötande* 'måden man møder nogen på' og *åtgärd* 'foranstaltning, forholdsregler', mens svenskerne tog det danske *tilbage melding* til sig. Men for en stor dels vedkommende kunne lånene ikke umiddelbart forklares med mangler i eget sprog eller ønske om at undgå misforståelser. Som en dansk leder sagde om sine svenske kolleger:

»Hvis folk arbejder meget sammen med danskere, så synes de, det er lidt sjovt at bruge danske ord, at det er lidt kækt. Så kan de godt lide at sige »måske« eller »hvordan går det«, men det er på den der hyggelige måde, ikk.«

En rimelig forklaring på mange lån kunne med andre ord være, at de bliver en del af en samværsform. Ved at bruge elementer fra hinandens sprog kan man markere nærhed og gensidig interesse.

Der var dog også medarbejdergrupper, der havde en hverdag med langt mindre kommunikation med dansktalende. Her skal man være opmærksom på, at selv i en skandinavisk virksomhed som SAS, betyder den geografiske beliggenhed meget for den generelle medarbejdersammensætning. Det gælder ikke kun hovedkvarteret, men også f.eks. i Kastrup; hovedparten af medarbejderne kommer generelt fra det land, hvor deres afdeling er placeret. Således var langt størstedelen af medarbejderne i den afdeling, som jeg tog udgangspunkt i,

svenskere, og mange af dem havde ikke daglig kontakt med dansktalende medarbejdere. De var dog pinligt bevidste om, at de burde være i stand til

Tre skandinaviske søstre.
Foto fra SAS' hjemmeside.

at forstå, og måske netop derfor var de ikke altid så gode til at sige klart og tydeligt fra, når de ikke kunne forstå en dansk kollega.

At det trods alt ikke betød alvorlige samarbejdsproblemer har formentlig noget at gøre med, at andre faktorer gør sig gældende i ansigt til ansigt-kommunikation. Man registrerer således hurtigt, når en samtalepartner bliver, som en dansk leder kaldte det, blank i øjnene. Så vil den, der ikke bliver forstået, ofte forsøge sig med en anden strategi, eksempelvis tilpasse sin udtale og ordvalg mod svensk.

Alligevel vil de fleste nabosprogsvage medarbejdere opleve situationer, hvor den manglende forståelse er et problem, f.eks. i sammenhænge

Farlige ord og lumske ligheder

Alle som har prøvet at tilbringe længere tid sammen med svenskere ved, at sproget som oftest bliver et stort samtaleemne, ikke

mindst i begyndelsen. Her er et lille udpluk af ord som enten kan føre til misforståelser eller forståelsesbrist.

Dansk ord

Skidt

Taske

Sød (om person)

Måske

Mangle

Køer

Kor

Svensk undersættelse

Lort (fækale konnotationer)

Pung (mandlig kønsdel)

Nuttet

(særdansk, kan forveksles med »moske«)

(særdansk, kræver gode dansk kundskaber)

Kor

Køer

Svensk ord

Lort

Bolla

Läget

Tjänare

Fika

Fatta

Mås

Betydning

Skidt/ snavs

Diskutere (metaforisk: at spille bold)

Hvordan går det (som amerikansk »how are you«)

Dav!

Drikke kaffe/ te, evt. med brød

Forstå (neutralt, modsat dansk »fatte«)

Måge

med begrænsede muligheder for feedback. Flere svenske medarbejdere kunne fortælle om møder eller konferencer, hvor de havde haft mere end svært ved at forstå en dansk leders indlæg. Og en dansk leder i Stockholm var chokeret over at erfare, hvor lidt hans svenske kolleger brugte en vigtig supportafdeling, fordi den havde et dansk telefonnummer. Hans oplevelse var, at man prøvede at undgå at ringe til Danmark, fordi man var bange for at misforstå. Eller for slet ikke at for-

stå. Et vigtigt element er her, at det både til store møder og ved telefonsamtaler kan være svært at gøre diskret opmærksom på, at man ikke forstår, hvad der bliver sagt.

Et eksempel til efterfølgelse?

Hvad kan man lære af erfaringerne fra SAS? Trods de problemer, som nogle medarbejdere havde med at forstå dansk, er SAS et eksempel på en organisation, hvor skandinaver kan fungere på sit eget sprog. Specielt for

de ledende medarbejdere udfolder det skandinaviske potentiale sig virkelig. Her får de sproglige forskelle nogenlunde samme betydning som dialekter inden for et nationalsprog; ligesom en vestjyde kan bo i København og blive forstået af sine københavnske arbejdskolleger, kan en dansker arbejde i SAS' hovedkontor og blive forstået af sine kolleger. Derfor kan en SAS-medarbejder i princippet arbejde hvor som helst i organisationen, uanset om det er i Gardemoen, Frösunda eller Kastrup. Det er ikke sproget, som sætter begrænsninger.

Undersøgelser foretaget gennem de senere år af integrationsprojektet Øresundskompass har vist, at sproget opfattes som en af de største barrierer for både danskere og svenskere, der overvejer at arbejde eller studere på den anden side af Øresund. De ringe sprogkundskaber, eller i det mindste forventningen om problemer, stiller dermed ikke kun den enkelte ringere; de kan også betyde mindre vækst i Øresundsregionen og dermed i sidste ende færre kroner i de offentlige kasser. Måske er det et argument for en styrkelse af undervisningen i de skandinaviske sprog i folkeskolen, der kunne vække genlyd hos i hvert fald danske og svenske beslutningstagere?

Ikke fordi man som dansker behøver at kunne tale flydende svensk og norsk, men man ville være nået langt, hvis alle blot lærte at tyde sprogmelodien og de mest almindelige ord og vendinger. Et bedre kendskab til nabo-sprogene kunne være med til at ned-

bryde nogle mentale barrierer, og således ville ikke kun medarbejderne i nogle få skandinavisk orienterede virksomheder kunne opleve de muligheder et skandinavisk modersmål giver. Det ville formentlig betyde, at Hansen og Persson oftere ville blive kolleger, studiekammerater, naboer - eller måske ligefrem gift. Og forhåbentlig ville misforståelserne også blive færre, om ikke andet så i hvert fald de, der bunder i sproglige forskelle.

Jakob Bruntse (f. 1975),
 cand.mag.
 filosofi.

Har skrevet specialeafhandlingen
*It's Scandinavian -
 dansk-svensk kommunikation i SAS.*

Har dyr sprog?

Mennesker adskiller sig fra dyr blandt andet ved at have et kompliceret sprog, en avanceret teknologi og en udpræget kulturel overførsel af færdigheder. Brug af redskaber findes også hos dyr, men i langt mindre udviklet form end hos os. For eksempel kan aber bruge en pind til at »fiske« efter termitter og et par sten til at knække nødder. Hos aber findes også eksempler på, at færdigheder overføres fra generation til generation (f.eks. fandt nogle japanske aber for flere generationer siden på at vaske snavset føde, og det har de pågældende aber gjort siden).

Ordet *sprog* er i tidens løb blevet brugt både om menneskets tale og om fænomener som vort kropssprog eller biernes dansesprog. En del definitioner på ordet sprog er så krævende, at de kun opfyldes af menneskets talesprog. Med udgangspunkt i en sådan definition kan overskriftens spørgsmål hurtigt besvares med et nej. Det er ikke særlig konstruktivt, så i det følgende vil vi se på sociale signaler hos dyr og mennesker uden at lade os hæmme af snævre definitioner.

Dyr omfatter en mængde organismer fra amøber til aber, og det er selvfølgelig ikke muligt at sige noget generelt om, hvad »dyr« kan eller ikke kan. I jagten på de sociale signaler vil vi se på så forskellige dyr som aber,

fugle og sociale insekter. Målet er at undersøge ligheder og forskelle mellem sociale signaler hos mennesker og dyr.

Signaler og sanser

Menneskets sociale signaler afspejler vore to dominerende sanser, synet og hørelsen. Kroppens stilling og bevægelser samt ansigtets mimik er komponenterne i kropssproget, der opfattes med synet. Vor gode hørelse benytter vi især til at analysere det uhyre komplicerede lydbillede, der udgøres af tale. Derimod er vi meget ringe til at bruge lugtesansen til at få oplysninger om vore medmennesker, hvis duftsignaler i øvrigt som regel er blevet kvalt af parfume, før de når vore næsebor. Anvendelsen af smags- og følesanserne er en sådan overskridelse af intimsfæren, at strategien kun tillades kæresten og helt små børn. Så i de fleste situationer har vi faktisk kun synet og hørelsen til rådighed.

Hos dyr er listen over de sanser, der benyttes til registrering af sociale signaler, betydelig længere. Fugle har som mennesket synet og hørelsen som de dominerende sanser, men hos de fleste pattedyr optræder lugtesansen på førstepladsen. Hundes syn er ikke særlig godt, og en hund kan helt overse en kat mindre end en meter

borte, hvis den ikke får fært af katten. De fleste af os har erfaret, hvor lang tid en hund bruger til at snuse, når man går tur. Hunde kender andre individer (både hunde og mennesker) på duftene, og ved at snuse finder de ud af, hvem der har været på stedet. Blodhundes følsomhed for smørsyre (sure tæer) er så god, som den kan blive, idet et enkelt molekyle er nok til at aktivere en lugtesansecelle. Det overgår langt følsomheden hos mennesker, selv hos ikke-rygere. En tilsvarende følsomhed har også hannerne af de natsommerfugle, der i mørke kan finde frem til en hun, der sidder et par km borte og udsender sin lokkende duft (hannens strategi er at flyve op imod vinden og i øvrigt at krydse fra side til side, hvis han kommer ud af duftsporet).

Vi kan godt mærke rystelser i det vi står på eller rører ved, men følsomheden er ringe. Mange insekter og frøer kan registrere rystelser med udsving svarende til diameteren af et brintatom (en Ångstrøm), og de kan udsende sociale signaler ved at få underlaget til at vibrere (vibrationerne udbredes omtrent som lyde, og rækkevidden kan være flere meter). Et andet eksempel på en sans, der er ukendt for os, er evnen til at sanse meget svage elektriske signaler. Vi skal påvirkes af adskillige Volt for at kunne mærke det, men de såkaldte elektriske fisk kan sanse signaler på nogle få mV (millivolt, tusindedele af en Volt).

Sanserne tillader dyrene og os at registrere de pågældende fænomener,

men en anvendelse til social signalering forudsætter også mekanismer til at udsende signaler (f.eks. elektriske organer hos de elektriske fisk). Desuden skal hjernen have tilstrækkelig kapacitet til at styre udsendelsen af signaler og foretage en analyse af de modtagne signaler. For over hundrede år siden lagde en anatom mærke til et paradoks: nogle fiskearter har meget store hjerner, men de levende fisk synes ikke at have ret mange brikker at flytte med. Senere fandt man ud af, at de pågældende fisk var elektriske, og at det meste af hjernen blev brugt til dette formål. Generelt synes hjernens kapacitet at sætte begrænsningen for, hvor mange perfekte sanser et dyr (og mennesket) kan betjene sig af. Hvis man vil have flere end et par sanser, må man nøjes med en middelmådig bearbejdning af informationen.

Kropssprog

Vi kan ofte aflæse, hvordan andre mennesker har det, ved at se på kroppens stilling og bevægelser samt på ansigtets mimik. Er de kedede af det eller måske aggressive? Charles Darwin, der mest er kendt for sin teori om arternes udvikling, skrev i 1872 en bog om dyrs kropssprog, hvor han viste, at man kan aflæse hundes sindsstemning fra kroppens form og den måde de holder halen og ørene på, om de rejser børster, om tænderne er synlige, osv. Tilsvarende kropssprog findes hos de fleste andre pattedyr, men kropssproget varierer fra art til art. Man skal altså ikke tænke på sin hunds kropssprog, hvis

man møder en løve eller tiger i naturen!

Selvom der således hos både dyr og mennesker er en sammenhæng mellem kropssproget og sindstilstanden, så er betydningen af signalerne ikke altid konstant. Før leg udsender vi og en del dyr signaler, der betyder, at de efterfølgende signaler kun er for sjov. Voksne mennesker, der vil lege vildt med små børn, siger tit med et stort smil, at »nu skal jeg komme efter dig!«. Hunde og løver sænker forkroppen og hovedet, samtidig med at de ser på en kommende legekammerat (der hos hunde også kan være en voksen hund). Derefter kan begge parter udsende meget aggressive signaler, uden at det bliver taget alvorligt.

Af kropssproget kan man også danne sig en opfattelse af, hvor i hierarkiet et individ befinder sig. Det er let at se, at de krumbøjede og nervøst udseende individer er nederst, og at de selvsikre og aggressive har en højere status. Men det gælder både for aber og mennesker, at de øverste i hierarkiet ofte forekommer meget afslappede. Alle de andre ved, at de er øverst, og så er der jo ingen grund til at skilte med det!

Talesproget

Lyden i menneskers sprog er meget mere komplicerede end de lyde, som de fleste dyr benytter sig af. Som bekendt er vokalerne ikke rene toner, men indeholder nogle resonanser, der kaldes formanter. De enkelte vokaler bestemmes ikke af tonehøjden (fre-

kvensen) for de enkelte formanter, men af forholdet mellem dem. Fidu-sen er, at et »a« udtalt af en lys pige-stemme og »a« fra en dyb mands-stemme begge opfattes som vokalen a, selvom lydene er meget forskellige.

Resonanserne opstår i de øvre luftveje (fra struben op til munden), og deres lydfrekvenser bestemmes af luftvejenes form. Vi benytter en mængde muskler til at ændre placeringen af kæben, tungen, osv., når vi skifter fra en vokal til en anden. Ingen aber er udstyret med så variable luftveje, og derfor kan de ikke lære at udtale vore ord. Tilfældigvis er luftvejene hos nogle fugle (papegøjer, beostære) bedre egnede, og derfor kan disse fugle efterligne vore lyde.

Som de fleste af vore evner er beherskelse af sproget baseret på en blanding af arv og indlæring. Mennesker kommer til verden med en evne til at lægge mærke til små forskelle mellem de lyde, de hører. Det tillader spædbørn at lære at skelne mellem f.eks. vokalerne, før de selv begynder at sige noget. Små børn fødes også med en særlige forudsætninger for at lære at opfatte og frembringe grammatisk ordnede ytringer. Derimod er der ingen nedarvede præferencer for, hvilket sprog barnet skal lære. Et japansk spædbarn, der ligger i vuggen og lytter til dansk tale, lærer de danske sproglyde lige så godt som et dansk spædbarn (og omvendt). Ordene og grammatikken lærer barnet senere, men børn der ikke hører et sprog med en grammatik vil selv finde på et system.

Med disse betydelige nedarvede komponenter er det ikke overraskende, at forsøg på at lære dyr at forstå menneskesprog ikke rigtig lykkes. Selv om nogle fugle kan gengive tale og sang, tyder intet på, at de har nogen forståelse af budskabet. Hunde kan lære betydningen af nogle få ord (f.eks. »gå tur«), medens chimpanser efter årelang træning kan lære nogle hundrede ord (det vender vi tilbage til). I naturen udsender chimpanser og de fleste andre aber forskellige lyde, der mest synes at tjene til at henlede artsfællernes opmærksomhed på afsenderen. Derefter kan kropssproget formidle det mere præcise budskab.

Der findes dog eksempler på aber, der har lydsignaler med helt specifikke betydninger. For eksempel udsender grønne marekatte forskellige alarmsignaler, når de udsættes for leoparder, ørne og slanger. De tre slags alarmsignaler udløser forskellige reaktioner hos artsfællerne. Leopardalarmer får grønne marekatte på jorden til at klatre op i et træ, medens ørne-alarmer får dem til at se op og derefter søge skjul i en busk. Endelig får slange-alarmer aberne til at stå på bagbenene og stirre ned i græsset. Disse reaktioner kan også udløses, når en af alarmerne spilles gennem en højttaler, uden at der er ørne, leoparder eller slanger til stede. En sådan skelnen mellem forskellige rovdyr er sjælden, men ikke enestående. Samme sted som de grønne marekatte lever nogle stære med forskellige alarmer for rovdyr i luften og på jor-

den. De grønne marekatte kender de to alarmer og reagerer på dem, som om det var deres egne ørne- eller leopard-alarmer.

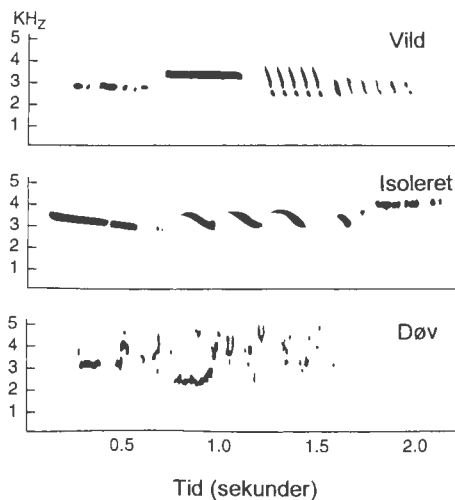
Grønne marekatte fødes med en omtrentlig viden om, hvilke dyr der udløser alarmerne. De helt unge grønne marekatte kender dog ikke forskel på ørne og andre store fugle eller på leoparder og andre store dyr på jorden. De har heller ikke endnu lært at skelne mellem de forskellige grynt, som de voksne udstøder, når de kommer i nærheden af en artsfælle med højere eller lavere rang, eller når en anden gruppe grønne marekatte nærmer sig. Det lærer ungerne sandsynligvis ved at iagttage de voksnes reaktioner på de pågældende lyde.

Fuglenes sange

Det er en almindelig opfattelse, at funktionen af fuglenes sange er at tiltrække en mage. Det er det også, men det er ikke den eneste funktion. Hannen synger gennem hele yngletiden for at markere det territorium, som han har lokket en hun til at opholde sig på. Territorierne støder ofte op til hinanden, og en stor del af hannernes tid går med at forsvare territoriet mod naboerne (ofte er kropssproget nok, men kampe forekommer). Hvis hannen holder op med at synge, begynder naboerne at invadere territoriet, med mindre en biolog har op hængt en højttaler, hvorfra sangen fortsat udsendes.

Sangene er normalt ikke kun rettet mod en enkelt modtager, men mod alle hanner inden for høreafstand.

Hvis to hanner er op at toppes, følger naboer og genboer med i, hvem der vinder. Efter en tid med mange konfrontationer ved områdets hanner, hvem der er stærke, og hvem der er svage. Det påvirker deres adfærd, hvis de senere kommer i konflikt med en af naboerne. Hunnerne lytter også, og de kan f. eks. bruge oplysningerne, hvis de senere tager på et frækt besøg hos en af naboerne («utroskab» er meget almindelig hos fugle).

Figur 1. Sangen hos en amerikansk spurvefugl afhænger af, hvordan den er vokset op. Den vilde fugl har som unge hørt normal sang og senere kunnet øve sig på at lyde lige sådan. Den isolerede fugl har ikke hørt normal sang, men finder selv frem til en sang, der har visse ligheder med den normale sang. Den døve fugl hørte som unge den normale sang, men blev døv, før den blev gammel nok til at øve sig. Efter Konishi 1965.

Mange spurvefugle har nedarvet en tendens til at synge og en vis struktur i sangen, som dog kan ligge langt fra artens normale sang. For at synge normalt som voksne må fuglene i en kort kritisk periode som unger have hørt den normale sang. Så ved de, hvordan det skal lyde, når de senere skal øve sig. Hører de den normale sang før eller efter, men ikke under den kritiske periode, så udvikler de deres egen sang (figur 1). Normalt siger hunnerne ikke noget, men hvis de får injiceret testosteron som unger, kan de senere komme til at synge som hanner (de har således alle sang-hjernefunktionerne, men bruger dem normalt ikke). I den periode, hvor de unge fugle øver sig, skal de kunne høre sig selv synge. Bliver de døve efter at have lært at synge, vil de kunne synge normalt. Den sang, som de lytter til i den kritiske periode, behøver ikke at ligne den rigtige sang ret meget. Hvis man optager den rigtige sang og spiller den baglæns for de unge fugle, så udvikler de senere en baglæns sang!

De netop beskrevne forhold gælder for de fuglearter, der benytter de samme lyde hele det voksne liv, og som udvikler sange inden for de grænser, der er nedarvede og karakteristiske for den pågældende art (disse fuglearter kaldes på engelsk closed-ended learners). Andre fugle som solsorten er open-ended learners og kan efterligne og lære nye lyde hele livet, også lyde der ikke har noget med fugle at gøre (f.eks. lyden fra en S-togsførers trillefløjte). Disse fugle

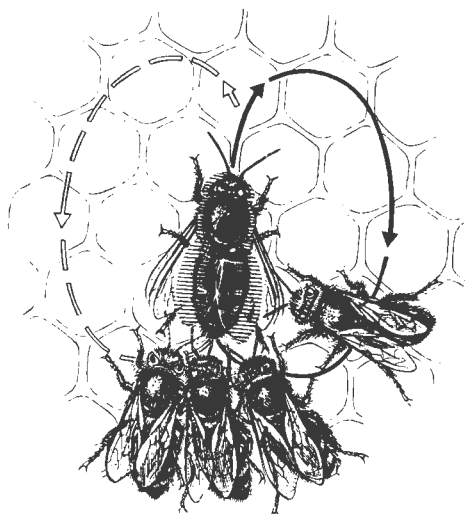
ændrer deres sange fra år til år. Jo mere fuglene er åbne over for at lære nye lyde, jo lettere dannes der lokale dialekter (som bekendt synger bogfinker på Bornholm anderledes end bogfinker i resten af landet).

Biernes dansesprog

En vigtig forskel på menneskers sprog og dyrs signaler er, at dyrene normalt kun signalerer noget, der angår dem selv, og som foregår her og nu. Fortid og fremtid og forholdene langt væk er forbeholdt vort sprog. Der kendes dog en markant undtagelse fra denne regel: biernes danse. At bier løber i rundkredse på vokstavlerne, har været kendt siden oldtiden, men først i 1946 lykkedes det østrigeren Karl von Frisch at bryde koden og vise, at dansene opfordrer ledige bier til at blive samlebier (de bier, der henter nektar eller pollen op til et par km fra bistedet) og fortæller dem, hvor de så skal flyve hen. Det fik han en Nobelpris for.

Denne opdagelse vakte umådelig opmærksomhed, dels fordi dansene overbringer hidtil uhørt store mængder af oplysninger (ca. 6 bit pr. dans, hvilket er af samme størrelsesorden som alle signaler hos rhesusaber), og fordi denne kommunikation fandtes hos et »laverestående« dyr med en hjerne på størrelse med hovedet på en knappenål!

Først skal den hjemvendte samlebi beslutte, om den vil danse, eller den blot vil flyve ud og hente mere. Den afvejer oplysningerne om afstanden til føden, fødens kvalitet, vejret, og

Figur 2. En hjemvendt bi, der har fundet nektar eller pollen, kan med en dans meddele afstanden og retningen til føden. Bien løber rundt i en bane formet som et 8-tal. Dansens budskab aflæses af 4 bier. Efter von Frisch 1967.

hvor stor interesse stadets bier har vist for den hjembragte føde. Hvis denne overvejelse falder positivt ud, danser bier, før den igen flyver ud. Men hvis den f.eks. har haft svært ved at finde aftagere til den hjembragte føde, er der ingen grund til at rekruttere samlebier.

Svansedansen ses på figur 2. Danseren løber fremad, medens den svanser (dvs. svinger kroppen fra side til side ca. 13 gange pr. sekund) og vibrerer sine vinger op og ned ca. 250 gange pr. sekund. Denne del af dansen kaldes svanseløbet. Så vender den om, løber tilbage til udgangspunktet

(returløbet) og er så klar til næste svanseløb. Returløbet er skiftevis højre om og venstre om, så før det tredje svanseløb har biens bane beskrevet et 8tal. Danseren er omgivet af bier, der forsøger at aflæse dansens budskab. Varigheden af svanseløbet er et mål for afstanden til føden, og svanseløbets retning meddeler retningen til føden. Bierne får altså oplyst en afstand og en retning, og desuden fortæller danserens duft, hvilke blomster hun har besøgt. Der er derimod ingen oplysninger om blomsterens højde eller farve.

Retningen til føden signaleres i forhold til solens position. Opad på den lodret hængende vokstavle betyder, at bierne skal flyve »mod solen« (i retningen mod solens projektion på horisonten = solens azimut). 60 grader til venstre for lodret betyder 60 grader til venstre for solens azimut, osv. Det lyder jo ikke så slemt, men først må bierne pejle solens azimut, og dernæst skal de huske at korrigere for solens vandring på himlen i tiden siden de aflæste dansen! Solens azimut skal de også kunne bestemme, når solen er skjult af en sky (så bruger de lysets polarisationsmønster på himlen – noget vi ikke kan se). En korrektion for solens vandring fordrer en tidsans, men det har bierne (og de fleste dyr) også.

Der er altså nok af hovedregning til den lille hjerne! Først må bierne dog løse endnu et problem, idet der er mørkt inde i bistadet. Bierne kan altså ikke se danseren, og desuden slører danserens svansen retningen af svan-

seløbet. Løsningen på dette problem er formentlig, at bierne informeres om svanseløbets retning ved at måle nogle luftstrømme, som danserens bevægelser forårsager.

En glidende overgang

Disse få eksempler fra forskellige dyr viser, at en række karakteristiske egenskaber ved menneskers kommunikation findes eller har deres analogier i dyrs kommunikation. Arv og indlæring spiller begge en rolle hos både dyr og mennesker. Balancen mellem det medfødte og det lærte forskyldes mod det nedarvede, når man bevæger sig fra pattedyr og fugle mod de såkaldte »laverestående dyr«. Men selvom f.eks. bier ikke skal lære at danse eller aflæse dansene, så er deres adfærd under danse-kommunikationen ikke nær så stereotyp, som man tidligere har troet. Vi ved ikke, om insekter har en bevidsthed, men beslutningen om at danse eller ej viser, at de er i stand til at foretage komplicerede afvejninger af forskellige oplysninger, før de tager en beslutning.

Der er således en glidende overgang mellem kommunikationen hos mennesker og dyr. Den mest markante forskel på niveauer i kommunikation er forskellen mellem menneskers evne til ved hjælp af tale- og skriftsproget at udveksle oplysninger om fortid og fremtid og om fænomener, der er langt borte eller ikke eksisterer i fysisk forstand. Selvom biernes danse reklamerer for noget, der kan være nogle km borte, handler dyrs

signaler generelt om det, der er her og nu, og som direkte angår dyrene selv.

Signaler uden begreber

De fleste adfærdsforskere vil være enige i disse konklusioner, men nogle forskere har en helt anden mening. Det er biologer, der arbejder med at lære chimpanser og bonoboer (også kendt som pygmæ-chimpanser) menneskesprog. Ved intensiv træning over meget lang tid kan disse dyr, ud over nogle hundrede ord, også lære en mængde symboler for genstande eller handlinger (visuelle symboler eller tegn fra tegnsprog for døve). De mest kvikke kan også tilegne sig basal syntaks. Heraf har nogle forskere sluttet, at disse aber besidder sproglig indsigt og nogle af de hjernemekanismer, der ligger til grund for vort sprog.

Jeg er ikke parat til at købe denne udlægning. Chimpanser og bonoboer er intelligente dyr, og de har i fangenskab masser af tid til at lære noget, som de ikke lærer i naturen. Deres egen kommunikation i naturen afspejler slet ikke det niveau, som de kan nå op på ved intensiv indlæring. Påstanden om, at de besidder nogle sproglige hjernemekanismer svarende til vore bør testes ved kontrolforsøg, hvor chimpanserne bliver belønnet for at lære andre former for lyd-kommunikation, hvis elementer og syntaks ikke ligner et af vore sprog.

Et eksempel fra bierne illustrerer grunden til min skepsis. Med konsekvent belønning af en ønsket adfærd kan bier lære meget, som de ikke læ-

rer i naturen. Man kan f.eks. træne bier til at finde vej i en labyrint, hvor de flere gange skal vælge mellem at flyve til højre eller venstre. Det klarer de flot, for de anvender en hukommelse for såvel synsindtryk som rækfølger af synsindtryk, når de finder vej i naturen. Hvis man ved hver forgrening af labyrinten anbringer en klat farve, så kan de lære, at gul betyder drej til højre og grøn drej til venstre. Derefter kan de så finde vej i en ny labyrint. Det er meget imponerende af et dyr med en så lille hjerne, men det giver efter min mening ikke grundlag for at tilskrive dem en forståelse af begreberne højre og venstre.

*Axel Michelsen (f. 1940)
professor i biologi
Syddansk Universitet, Odense*

Artiklen har i en tidligere udgave været bragt i »Hjernen og sprog« (Hjerneforum, 2004).

Irriterende stavfejl

I sidste nummer af Mål og Mæle blev læserne opfordret til at bedømme, hvor irriterende 22 udvalgte stavfejl er. Indtil nu har 37 læsere svaret ved at angive de fem mest irriterende fejl. Og svaret er så klart, at vi ikke tøver med at bringe resultatet. Så mange procent af læserne havde de enkelte fejlstavninger i deres top 5:

(at) introducerer (*introducere*) 78 %
banegårds center

(*banegårdscenter*) 73 %

indlysene (*indlysende*) 59 %

føretrøje (*førertrøje*) 57 %

sgib (*skib*) 30 %

syngke (*synke*) 27 %

henad vejen (*hen ad vejen*) 27 %

financiere (*finansiere*) 22 %

brosebad (*brusebad*) 19 %

the (*te*) 16 %

blest (*blæst*) 16 %

korsør (*Korsør*) 14 %

nivo (*niveau*) 11 %

snyt (*snydt*) 8 %

jydsk (*jysk*) 5 %

brædt (*bræt*) 3 %

grissehaler (*grisehaler*) 3 %

æbel (*æble*) 3 %

a4-format (*A4-format*) 0 %

billiard (*billard*) 0 %

billettere (*billettere*) 0 %

filetterer (*filetere*) 0 %

Regelbrud falder læserne i øjnene

Det er tydeligt, at regelbrud sprang læserne i øjnene. Det fejlplacerede nutids-r på navnemåden *introduce-re(r)* blev topscorer, og det manglende *d* i nutids tillægsform kom ind på en tredjeplads (*indlysen(d)e*). Desuden kom den manglende navneordsmarkering (nomen agentis) i *føre(r)trøje* ind som en klar nummer fire. Dernæst er der et spring ned til *sgib* og *syngke*, som også er regelbrud, ikke af morfologisk (orddannelses-) art, men af fundamental ortografisk art. Mere om dem om lidt.

Pointen er, at næsten ingen af fejlene længere nede ad listen er regel fejl, men fejl i enkeltord. Og sådanne er tilsyneladende ikke nær så irriterende for læserne. Det kan have sine grunde.

Sammensat eller særskrevet?

Allerede her er der sikkert læsere, som vil klage over, at deres hadefejl nummer ét ikke er nævnt. Det er særskrivningen af det sammensatte ord *banegårdscenter*. Blandt de læsere, som havde rangordnet stavfejlene, havde cirka halvdelen »banegårds center« som den mest irriterende fejl af alle fejl. Så hvis man irriteres over denne fejlagtige orddeling, er der altså betydelig sandsynlighed for, at

man irriteres voldsomt. »*Eldre Sagen* og *Ringsted Natten* vil jeg aldrig have noget med at gøre«, skriver en læser med henvisning til de fejlagtigt særskrevne ord. Og andre nævner de forståelsesproblemer, der kan opstå, fx i *mad pakker*, *lamme koteletter*. Man kan læse om »Odense Banegård Center« i *Mål og Mæle* 1998, 21. årgang, nr. 1, s. 23-25.

Flere læsere nævner, at den dominerende amerikansk-engelske ordimport er medvirkende til at gøre de ukorrekte særskrivninger irriterende. Hvis den amerikanske kulturimperialisme er en anstødssten, så er dens nedslag i skriften det selvfølgelig også.

Andre læsere skriver, at det er en uheldig bivirkning af (dårlige) stavekontrolprogrammer, der spiller ind. Stavekontrollerne kender naturligvis ikke alle sammensatte ord på dansk og markerer derfor nogle ord som fejl. Når den forsigtige og ukyndige staver deler ordene op, forsvinder fejlmarkeringen. Og så har stavekontrollen faktisk været medvirkende til dels at skabe en stavefejl, dels at lære den stavende noget forkert.

Fejlagtig sammenskrivning af ord, som i »henad vejen« (*hen ad vejen*), regnes åbenbart ikke for nær samme problem. Kun ca. en fjerdedel af læsere havde den fejl med på deres liste. Det er blot en tredjedel af dem, der havde »banegårds center« på deres liste. Og der var endda ingen sammenhæng. Det vil sige, at der ikke var tendens til, at læsere, som blev generet af fejlagtig sammenskrivning,

også blev generet af fejlagtig særskrivning.

Det kan der være en god grund til. Det er nemlig sådan, at kun det særskrevne ord, »stations center«, kan give anledning til en ualmindelig udtale. Udtalen er ualmindelig, fordi den har to hovedtryk, ét på hvert led, hvor *stationscenter* kun har ét hovedtryk og derfor kun skrives i ét ord (se reglen for sammenskrivning i *Mål og Mæle* 2001, 24. årgang nr. 2, s. 3 og i *Ret-skrivningsordbogen*).

I hele ordlisten er det faktisk kun »stations center«, som kan give anledning til en decideret usædvanlig udtale – selv om det måske ikke er så let at se og høre. For eksempel er udtalen »broser« (*bruser*) og dermed »brosebad« (*brusebad*) meget udbredt blandt unge, ligesom »rode« for *rude* og »troe« for *true*. Så *stations center* indtager en særstilling, omend diskret, i listen.

Bøjnings- og afledningsfejl er værst

Tre af de fire mest irriterende stavefejl er fejl i bøjning og afledning af ord: »(at) introducerer« (*introducere*), »indlysene« (*indlysende*), og »føretroje« (*førertrøje*). Der var også en vis sammenhæng i læsernes besvarelser her. Især var der mange læsere, som havde både »at introducerer« og »føretroje« på deres liste. Blandt de 29 læsere, som blev irriteret af »(at) introducerer«, var det hele 20 (69%), som også blev generet af »føretroje«. Blandt de 8, som ikke blev så irriteret af »(at) introducerer«, var det kun

den ene (13 %), som irriteredes af »fø-retrøje«. Sammenhængen var således ret klar. Og den var lidt stærkere end sammenhængen mellem »at introducerer« og »indlysene«, selv om disse to ord også havde en tendens til at forekomme sammen på læsernes lister. Det tyder på, at morfologiske r-fejl er et særligt irritationsmoment.

R-fejl hører til den klart mest udbredte fejltipe blandt skoleelever i 9. klasse (jf. Henrik Löbs undersøgelse fra 1983, *Bogstavet r - det største staveproblem*). Det er ikke helt let at vurdere, hvor almindelige de er blandt voksne stavere. Men at også voksne begår fejl her, er hævet over enhver tvivl. Man kan fx se i den store tekstsamling, *Korpus 2000* fra Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Her finder man fire forekomster af »fø-retrøje« mod 100 af *førertrøje*; det giver en fejlprocent på knap 4. Der er to forekomster af »indlysene« mod 654 forekomster af *indlysende*, dvs. en fejlprocent på klart under én. Disse fejl forekommer vel at mærke i en samling tekster, hvoraf de allerfleste har været både igennem redaktion og korrekturlæsning. Så fejlprocenten er nok en del højere i andre tekster.

Nu er det fejl, som en automatisk stavetkontrol vil opdage. Det er derimod sværere med »at introducerer«; og det er sværere at finde ud af, hvor udbredte fejl i tilsvarende ord er blandt gode voksne stavere. Men *Korpus 2000* kan igen være en hjælp. Man kan slå ordforbindelser op. Og dermed kan man fx se, at »at præsenterer« findes i tre sammenhænge, hvor det

sidste r er en fejl – mod 318 korrekte forekomster af *præsenterer*. Der er fejl i ca. 1 % af andre tilsvarende ordforbindelser, hvor man ikke kan høre, om der skal være nutids-r eller ej. Og så er det muligt, at der er lidt flere fejl den anden vej, dvs. hvor et nutids-r er udeladt. Så fejlene er der.

Måske lyder 1 % ikke af så meget. Men det er ca. en tredjedel af verberne i *Retskrivningsordbogen*, der ender på -re i navnemåde, dvs. hvor problemet med nutids-r er markant, fordi man ikke kan stave efter øret. Alt i alt betyder det, at r-fejl i udsagnsord ikke er sjældne.

I forbindelse med »fø-retrøje« vrisser et par læsere i øvrigt over, at det nu er tilladt at skrive *vandre hjem*. Man ser det vandrede hjem for sig. *Korpus 2000* har dog stadig flertal for *vandrer hjem* (et hjem for *vandrere*) med 26 forekomster mod 14 forekomster af opkomlingen *vandre hjem*.

Fejl i basale bogstavkonventioner er iøjnefaldende

De fejlstavede ord »sgib« og »syngke« ser rigtignok underlige ud. Vi skriver kun sg- i det sammensatte ord *sgu* (en forkortelse af 'så Gud hjælpe mig'), selv om udtalen af *sk-* lyder som »sg-«. Og selv om vi normalt skriver sidste lyd i *eng*, *lyng* og *syng* med -ng, så gør vi det ikke, når der kommer et k efter, som i *synke*. Men de fejlagtige stavemåder er altså ikke strid med udtalen og er ikke typiske »ordblinde-fejl«. Det er fejl, som er i modstrid med faste konventioner for skrivning af lyde i særlige forbindelser. Og det

er fejl, som man af og til vil kunne finde blandt børn i den første læse- og staveudvikling.

En lille tredjedel af læserne havde »sgib« og »syngke« på deres liste. Og der var en meget stærk sammenhæng i vurderingerne. Ni af de 11, som havde »sgib« på deres liste, havde også »syngke«; og 25 af de 26, som ikke havde »sgib« med, havde heller ikke »syngke«. Det var den stærkeste sammenhæng i læserbesvarelserne overhovedet.

Store bogstaver er ikke lige vigtige

Man kan undre sig over, at der ikke er flere end 14 %, som har det manglende store begyndelsesbogstav i »korsør« med på deres liste. For det er også en morfologisk regelfejl. Proprier (egennavne) skal have stort begyndelsesbogstav. Måske havde resultatet været et andet, hvis vi havde valgt et personnavn med forvekslingsmulighed som Sten eller Lærke, eller stednavne som Mørke eller Rønne.

Derimod er der ingen overhovedet, som er irriteret over det lille a i »a4-format«. Og det passer med, at det er en fejl i et enkelt ord – eller et meget lille sæt af ord. Og så har de meget brugte forkortelser, *abc*, *pc*, *cd-rom*, det jo med at blive degraderet fra store til små bogstaver. A4 kunne godt ligne en sådan.

For fremmede stavemåder er blær

Efter regelfejlene er den mest irriterende fejltype fremmede stavemåder

i stedet for de korrekte, mere danske stavemåder. Det gælder fejlene »financiere« (*finansiere*) og »the« (*te*), som irriterer henholdsvis 22 % og 16 % af læserne. Disse stavefejl er ret udbredte. I *Korpus 2000* er ca. 1 % af forekomsterne af *finansiere* skrevet med *c*; mens knap 8 % af forekomsterne af *te* er skrevet med ekstra *h*. (Se i øvrigt Erik Hansens redegørelse for stavemåden *te* i Sprogligheder i dette nummer).

De læsere, som irriteres af »financiere« og »the« er ret enige om, at stavemåderne er udtryk for snobberi eller ligefrem sproglig pral. Det er en mere eller mindre bevidst kobling, som kaldes ortografisk besjæling. Koblingen består i, at man forbinder et motiv eller et karaktertræk ved den skrivende, når han eller hun benytter en fejlagtig stavemåde. Og hvis man ikke bryder sig om motivet eller karaktertrækket, så kan man heller ikke lide stavemåden. Sådan en kobling er ikke altid hentet ud af luften. Ortografisk besjæling kan bygge på mange personlige erfaringer fra fx undervisning af elever med forskellige fejltyper i stavning – dvs. hvor man faktisk kender både stavefejl og de skrivende ganske godt.

Sjovt nok er der ingen sammenhæng mellem »financiere« og »the« i besvarelserne. Irriteres man af den ene fejl, hænger det altså ikke sammen med, om man irriteres af den anden. Derimod er der sammenhæng mellem *the* og *gydsk*. Irriteres man af det ene, er der en klar sandsynlighed for, at man også irriteres af det andet.

»Jeg ville ikke købe en bil af en mand, der praler af at være jydsk«, skriver en læser. Læseren vil ikke være med til, at *jyder* generelt er så fortræffelige, at de kan give stavningen lokalkolorit. Men stavemåden »jydsk« er ikke ualmindelig; ca. 2,5 % af forekomsterne af *jysk* er med *d* i *Korpus 2000*.

For danske stavemåder kan være provokerende

Men også fordanskede stavemåder af fremmede ord kan være irriterende. »Nivo« (*niveau*) fik et kryds af 11 % af læserne. Det er ellers ikke nogen udbredt stavemåde; den er slet ikke med i *Korpus 2000*. Derimod fandt ingen læsere »billiard« (*billard*) særlig irriterende, selv om det er blandt de mest fejlstavede ord i hele listen med 4 fejl (13 %) ud af 30 forekomster i *Korpus 2000*.

Forskellen i vurdering har nok igen at gøre med ortografisk besjæling. For det er næppe de samme stavere, der er til *billard*, som dem, der skriver om *niveauer*. Og skriver man om *niveauer*, så er det mere sandsynligt at man kan stave ordet *niveau* rigtigt, end hvis man er til *billard*. Derfor er der en overvejende sandsynlighed for, at »nivo« er en bevidst provokerende stavemåde, ligesom »osse« (*også*) og »kræm« (*creme*), mens »billiard« ikke er det. Og bevidst provokerende stavemåder er irriterende for læsere, som ikke deler det synspunkt, at ortografien er det mest oplagte sted at demonstrere frisind – og solidaritet med de svage stavere.

Ord med vejledende familie

Tre af ordene i listen ligner stave-teknisk hinanden, fordi de burde kunne staves rigtigt ved sammenligning med beslægtede ord (morfologisk analogi). Det er »snyt« (*snydt* af *snyde*), (8 %), »blest« (*blæst* af *blæse*) (16 %) og nok »grissehaler« (*grisehaler* af *gris*). Især »blest« er faldet læserne for brystet. Måske skyldes den lunkne afstandtagen, at der på den ene side er en slags regel for stavning af disse ord, men at reglen på den anden side kun har lokal gyldighed, dvs. gyldighed for ord, der er i nær familie med hinanden.

Ord med vildledende familie

To af ordene har vildledende familie-medlemmer. Det er »jydsk« (*jysk*, men *jyde* med *d*), og »brædt« (*bræt*, men *brædder* med *d*). Eftersom læsere især irriteres over regelbrud, er det forståeligt, at disse fejl ikke takseres så hårdt. Stavefejlen »brædt« er ellers en af de mest udbredte blandt voksne; i *Korpus 2000* er *bræt* stavet med *d* hele 9 gange ud af 76 forekomster. Det svarer til små 12 %, og »brædt« er således en mere almindelig stavefejl end det mere irriterende »the«.

Nye udtalebetingede fejl er værre end gamle

To af fejlene kan være udtalebetingede, idet de kan afspejle udtalevarianter, der er ortografisk vildledende. Det drejer sig om det allerede nævnte »brosebad« (*brusebad*), som svarer til en ung udtale. Og det drejer sig om

»æbel« (æble), der er en gammel udtalevariant (jf. Æbelø, Ebeltoft). Læsernes reaktioner tyder på, at den nye udtalebetingede variant, »brosebad«, er langt (seks gange) mere irriterende end den gamle, »æbel«. Denne forskel har næppe noget med fejlstavningernes udbredelse at gøre, men kan bl.a. skyldes, at man ikke kender den nye udtale »brosebad« så godt – eller måske ikke kan lide den. Og så kan man bestemt heller ikke lide stavemåden.

Egne fejl irriterer ikke

Man kan ikke blive irriteret over fejl, man ikke erkender som fejl. Heldigvis er der enkelte læsere, som indrømmer, at de ikke kendte alle de rigtige stavemåder. Det gjaldt i særlig grad det temmelig uigennemskuelige ordpar »filettere« (filetere) og »billetere« (billettere), som derfor heller ikke irriterede nogen særligt. Ordet *filetere* (i dets forskellige bøjningsformer) er ellers det suverænt mest fejlstavede ord i listen med 3 fejl (27%) ud af 11 forekomster i *Korpus 2000*.

Da vi ikke alle staver lige godt, kan vi altså ikke blive irriterede over de samme fejl. Det kunne derfor tænkes, at yngre stavere, fx studerende, ville have andre ortografiske allergier end Mål og Mæles øvrige læsere. Heldigvis er der mulighed for at se på nogle yngre læsers besvarelser.

Lærerstuderendes vurderinger

En seminarielærer ved Blaagaard seminarium var så venlig at sende 43

lærerstuderendes vurderinger. Deres hitliste ser mildest talt anderledes ud; her er procenttallene:

sgib 72, nivo 65, syngke 53, brosebad 44, snyt 33, æbel 30, jydsk 26, blest 23, indlysene 21, brædt 19, føretrøje 19, (at) introducerer 19, korsør 16, henad 14, grissehaler 12, financiere 9, banegårds center 9, the 7, filetere 5, billettere 2, billiard 2, a4-format 0.

Vi lader den stå lidt.

Det er påfaldende, at de ortografiske strukturfejl, »sgib« og »syngke« er i top tre. Det er påfaldende, at de udtaleafhængige fejl »brosebad« og »æbel« er i top 6, og at regelfejlene først kommer længere nede på listen. Især de voksne hadere af fejlagtige orddele vil nok ikke være så begejstrede for at se, hvor lavt kommende dansklærere rangerer »banegårds center«. Det bliver nok ikke den slags fejl dansklærerne først vil gå efter i elevernes skriftlige arbejder. Til gengæld vil de næppe være banebrydere med »nivo«, »kræm«, »sjokolade« og andre provokatorisk danske stavemåder.

Den relativt stærke irritation over de ortografiske strukturfejl skal nok ses i lyset af, at der var tale om lærerstuderende med linjefag i dansk. Så det kan forventes, at de ikke bare har tænkt på, hvad de selv bliver irriteret over, men nok så meget lagt vægt på stavfejl, der afspejler de mest alvorlige problemer hos den stavende. Og det er vel ikke så galt.

Hvorfor er stavfejl irriterende?

Nu er dette ikke nogen videnskabelig undersøgelse. Dertil er materialet for spinkelt. Og læsernes opgave var meget bred, idet der ikke var nogen grænser for, hvad der måtte irritere ved stavfejlene, og vi spurgte ikke engang direkte efter begrundelser. Alligevel kan det nok være ulejligheden værd at forsøge at sammenfatte, hvad der synes at irritere ved de udvalgte stavfejl.

Det er ganske klart, at regelbruddene tages alvorligt af læserne. Det manglede vel også bare, når man har særlig interesse for sprog. Nogle læsere nævner selv andre regelfejl, som fx malplacerede apostroffer i genitiver, »Karl Smart's bodega« og lignende. Interessen kan så forstærkes af en bekymring for et generelt sprogligt tab. Som en læser skriver, »»føretroje«, »(at) introducerer« og »indlysene« er slemme fordi de afslører en uvidenhed om sprogets system. Hvis den slags uvidenhed breder sig (og det gør den), så mister vi lidt af vores system. Det føles utrygt.«

Under alle omstændigheder er der den læsetekniske irritation ved at skulle bruge ekstra energi på fejlstavede ord. Den irritation er naturligvis størst, når fejlene ligefrem fører til forveksling med andre ord. En læser savner fx »ynglings« for *yndlings* på fejllisten. En anden nævner forvekslinger af *hængte* og *hang*, *lagde* og *lå*. Men den slags fejl var ikke med for trods alt at begrænse feltet lidt. Til gengæld var der fejlstavninger med,

som kunne lede i flere retninger, fx »syngke«, »skal vi synge eller synke?« spørger en læser. Dette moment af tvetydighed har nok spillet en vis rolle, men langt fra været afgørende for læsernes bedømmelser.

Endvidere kunne man have valgt at blive særlig irriteret over de hyppigste stavfejl. Det gælder selvfølgelig for regelbruddene, at de er hyppige, fordi de optræder i mange forskellige ord. Men det gælder ikke for fejlene i al almindelighed, at hyppighed var afgørende for læsernes bedømmelser.

Allergierne

De ortografiske allergier findes, hvor den ortografiske besjæling bliver stærk, dvs. hvor man associerer fejlene med et eller flere usympatiske motiver eller karaktertræk hos den skrivende. Sådanne allergier optræder fx, hvor den skrivende bruger usædvanlige ord, men ikke kan stave dem rigtigt, fx »financiere«, hvor der måske lige så godt kunne have stået *få penge til*. Så er han eller hun en latterlig pralerøv. »Denne sprogbruger har også en svaghed for svulstig og fejlfuldt kancellistil,« som en læser skrev. Eller den skrivende kan være en *snobbet krukke*, når han eller hun bruger dekorative stavemåder, som fx »the« for te. Eller den skrivende kan være en *anmassende korsfarer* med provokatoriske stavemåder som »nivo« for *niveau*. I alle sådanne tilfælde farer vi i flint over stavemåderne, fordi vi ikke bryder os om de motiver og karaktertræk hos afsenderen, som vi mener at ane bag fejlene.

Den helt klassiske allergi er den, der vækkes af sjuskefejl. Det er sjusk at skive »korsør«, hvis man godt ved, at det skrives *Korsør*. Det er også sjusk ikke at bruge stavekontrollen til at fange tilfældige fejl; og det er sjusk ikke at slå efter i en rigtig ordbog, når man er i tvivl. Allergien hos læseren vækkes, fordi ortografisk sjusk strør sand i øjnene på læseren og grus i hans eller hendes læsning. Det er besværligt, som den skrivende påfører læseren med sin ladhed.

Den i sandhed uformående skribent er derimod uskyldig. Hans og hendes fejl påkalder sig kun hovedrysten og medlidenhed.

*Carsten Elbro (f. 1955)
Professor i anvendt sprogvidenskab
Københavns Universitet*

Tak til seminarielærer Claus Tilling for de studerendes besvarelser.

mål+mæle

Mål og Mæle
ISSN 0106-567X

REDAKTION:
Carsten Elbro, Erik Hansen (Sprogligheder),
Holger Juul, Jørn Lund, Pernille Frost.

TYPOGRAFISK DESIGN: Henrik Birkvig
SKRIFT: FF Olsen

EKSPEDITION OG PRODUKTION:
Elbro-Tryk
Håndværkervej 10, postboks 3072
6710 Esbjerg V
Giro 747-3494
Telefon 75 15 43 60
E-post: elbro@tiscali.dk

Mål og Mæle udkommer 4 gange om året, og abonnementsprisen er 190,00 kr. pr. årgang. Man kan tegne abonnement ved at skrive eller ringe til Elbro-Tryk. Hertil henvender man sig også om adresseforandring eller fejl ved bladets levering. Eftertryk af tekst og illustrationer er tilladt når kilden angives.

Spørgsmål til læserbrevkassen samt manuskripter til Mål og Mæle sendes til:

Holger Juul,
Institut for Nordiske Studier og
Sprogvidenskab, Københavns Universitet,
Njalsgade 120, København S

Eller som elektronisk post til
Carsten Elbro på adressen ce@cphling.dk

Hjemmeside: www.cphling.dk/Maal+Maele

Låneord fra dansk i vestafrikanske og vestindiske sprog

Sammenlignet med andre europæiske lande var Danmark kun en meget beskeden kolonimagt. Bortset fra Danmarks velkendte tilknytning til Færøerne, Grønland og Island, er der kun to steder hvor det danske sprog har haft lidt påvirkning på de lokale sprog: der er danske låneord i et sprog fra de vestindiske Jomfruøer og i ghanesiske sprog i Afrika. Her giver jeg en liste over dem med en kortfattet analyse.

Jomfruøerne

De tre vestindiske øer Sankt Croix, Sankt Thomas og Sankt Jan er i dag del af USA (U.S. Virgin Islands) med særlig status, men de var en dansk koloni indtil 1917. Øernes befolkning har altid været meget blandet fra kolonitiden: der var danskere, hollændere og tyskere fra Europa, og der var slaver fra Vestafrika som tilhørte mindst tyve forskellige etniske grupper med deres forskellige sprog. Takket være en tysk historiker, Oldendorp, der skrev en tyk beskrivelse af øerne i 1700-tallet, ved vi temmelig præcist hvorfra disse slaver kom.

Med så mange europæere og afrikanere i kontakt, opstod der også et nyt sprog på stedet. Da man ikke kunne tale sit eget sprog med de fleste andre, så brugte man et sprog

som de kaldte *Die Creol Taal* 'det kreolske sprog'. En indfødt mand med en dansk far og en sandsynligvis hollandsk mor, Joachim Melchior Magens, skrev en grammatik for sit andet modersmål, som blev publiceret på dansk i 1770 – faktisk var den den første publicerede grammatik for et kreolsprog (*Grammatica over det Creolske sprog, som bruges paa de trende Danske Eilande, St. Croix, St. Thomas og St. Jans i Amerika*. Kiøbenhavn: Kongelige Waysenhusets Bogtrykkeri). Ordforrådet kom mest fra nederlandsk. Sproget kaldtes 'negerhollands', mens det også taltes af europæerne på øerne. Og der var både tyskere (Oldendorp, 1768) og danskere (Johannes Kingo) der lavede abc'er og ordbøger på kreolsproget. Dette sprog uddøde i 1987, da Mrs. Alice Stevens, den sidste der kunne tale sproget, døde. Sproget er rimelig godt dokumenteret med skrevne kilder som strækker sig over 250 år.

Sprogets ordforråd kom næsten udelukkede fra nederlandsk, men der er også nogle låneord fra portugisisk, engelsk, afrikanske sprog og dansk. Det er faktisk lidt underligt at der findes så få danske låneord i dette sprog, hvor over 3000 forskellige ord er bevaret i tekster og ordbøger. Låneordene nedenfor er tidligere blevet påvist af Thomas Stolz (1984),

Hein van der Voort (1996) og Peter Bakker (1999). De danske låneord i sproget er følgende (i første kolonne betyder ' at der er tryk på stavelsen, og : betyder en lang vokal):

abekat / abelat ('abe') < abekat (*abelat* er sandsynligvis en skrivefejl)
 bifó < byfoged
 bli < blive
 e:nte:n < ingen ting
 faian »problemer« < fa'en, fanden
 fordiemaek ('derfor, fordi') < fordi og nederlandsk *maken*, 'lave'
 fostó < forstå
 frokós ('morgenmad') (på moderne dansk er betydningen af *frokost* ændret til 'mad midt på dagen')
 giern < gerne
 hus < hus
 ini < inden i
 kiør < køre
 kryb < krybe
 las ('pakke ind') < *las* (i følge Stolz, eller fra *læsse* eller *låse*?)
 midnat < midnat
 negti < nægte
 paske < påske
 puf ('slå') < *puffe* ('skubbe')
 roto < rotte
 so < så
 tam ('piske') < *tamp* ('snorens ende', 'pisk', 'piske')
 te: < til
 tená < tjener
 weren < verden

Stolz (1984) giver yderligere to ord som skulle stamme fra dansk, men jeg finder dem ikke overbevisende:

aksl ('æsel') < aksel (på en vogn)
 [snarere på grund af en stavfejl?]
 pe:tant ('heste-vogn') < pertent
 ('omstændelig')

I alt er der omkring 25 danske ord i sproget fra de vestindiske øer, og det er mindre end en procent af de kendte ord i sproget. Ordene kommer fra forskellige semantiske domæner, som administration (*byfoged*, *tjener*), fysisk arbejde (*puffe*, *las*), straffe (*tamp*), dyr (*abekat*, *rotte*), til nogle dagligdags ord (*blive*, *ingenting*, *verden*) og nogle funktionsord og konjunktioner (*så*, *fordi*). Hvis *i* ikke er en stavekonvention i *kiøre* og *giern*, kunne det tyde på sjællandsk indflydelse.

Ghana

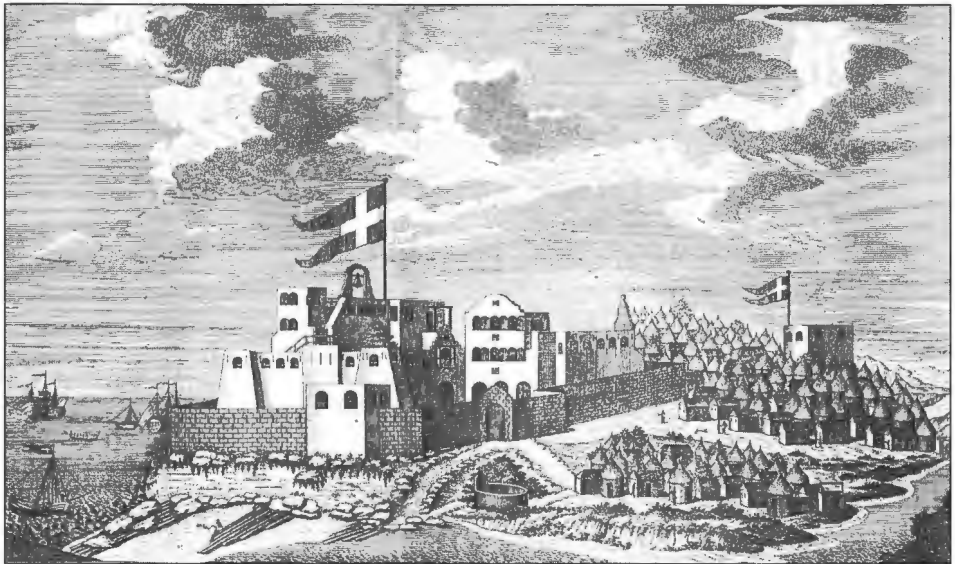
I Ghana var der nogle danske forter på kysten. I Ghana tales mere end 70 indfødte sprog. I kystområderne taler man blandt andet sproget *gã* (der hvor hovedstaden Accra nu ligger), *twi* og *ewe*. Disse sprog tales iflg. Ethnologue (www.ethnologue.com) af henholdsvis 300.000, 1,4 millioner og 1,6 millioner mennesker. Westermann (1948-1949) har dokumenteret mere end 30 danske ord i disse tre sprog. De er ikke de eneste. Oplysninger fra ghanesere bosat i Aarhus, mest Christiana Yebovi, samt fra Rasmus Rasks *Gã grammatik* (1828) og en moderne ordbog (Akrofi m.fl. 1996) afslører nogle flere af dem.

Jeg har lavet en liste over dem. Listen er ordnet efter ordene i *gã*, med oplysning om deres danske kil-

deord, og i hvilke andre sprog de findes. Hvis ordene kunne komme fra andre sprog, har jeg også angivet det. I listen over ordene i *gã* betyder ò en lyd som i dansk *kold* og è en lyd som i *let*, mens tegnene ´, ` , og ^ viser tonegangen. Ord med symbolet + bruges stadig, mens nogle af de andre muligvis er forsvundet ud af sproget siden, i nogle tilfælde erstattet af et engelsk lån.

+ablanda, < veranda (twi *abrànnă*, *abrandaa*, ewe *ablánðà*) (måske fra nederlandsk *veranda*)
 +akòble < kopper (twi *kòbere*, ewe *kòbli*, *akòbli*) (måske fra portugisisk *cobre*)
 +agolgo, agòòrò < agurk
 bèstè < børste
 +blage, blagee < balje
 +blègi < blæk
 blinyan < blyant
 dale < daler (twi *dàrè*)
 +dam < dam (twi *dâm*; ewe *dâm*) (måske fra nederlandsk *dam*)
 +duku, dukuu < dug (twi *dúk*; ewe *dúkù*) (Rask 1828 har *duk*) (måske fra nederlandsk *doek*)
 fing < fin (twi *fiŋ*) (måske fra portugisisk *fino*)
 +flaka < frakke
 +gaflo, gafolo < gaffel (ewe *gáfłò*)
 gro < grov
 haglè < hagl? (iflg. Rask 1828, s. 28) (måske fra nederlandsk *hagel*)
 +hamlè < hammer (twi *hamerè*, ewe *hama*) (måske fra nederlandsk *hamer*)
 hanklè < håndklæde
 hanspa < håndspade

+kakalika < kakerlak (Rask 1828 har *kakláka*) (måske fra nederlandsk *kakkerlak*)
 kikyi < kikkert (twi *kyíkyi*; ewe *kyíikyí*) (måske fra nederlandsk *kijker*)
 lagele < lak (twi *dagere*)
 +klakung, klakunu, krakunu < kalkun (twi *krakum*) (Rask 1828 har *krakunnu*) (måske fra nederlandsk *kalkoen*)
 konõ < kong (måske fra nederlandsk *koning*)
 +kruku, kpulu < krukke (twi *krúkù*; ewe *kplũ*)
 +kriti < kridt (måske fra nederlandsk *krijt*)
 lus < lys (måske fra portugisisk *luz*)
 mèlè < melde
 +plesu < pølse
 +saksi, sakisi < saks (twi *sákèse*; ewe *sáksè*, *sakisi*)
 +sao < så (ewe *saa*)
 +sikle, sukle, sikli < sukker (twi *asíkré*, *sikyire*, ewe *súkli*) (måske fra nederlandsk *suiker*, portugisisk *açucar*)
 skam < skam
 +skao < skabe (ewe *sigáò*)
 +skru, skruu < skrue (twi *sukruu*, ewe *sukru*)
 sròtò < slot (twi *sòrtò*; ewe *sròtò*)
 tawa < tabak (twi *tabá*, *tawá*, *taá*; ewe *atabá*) (måske fra portugisisk *tabaco*)
 trakte < tragt
 tuski < tysk
 Westermann tror også at *gã kpate*, twi *mpeté* og ewe *sakpate* kommer fra dansk *småkopper*, og at twi *akapè*

Det danske fort Christiansborg ved Accra i Ghana. Også de lokale i hytterne havde danske låneord i deres sprog. Nogle af disse ord findes stadig i sprog i Ghana.

og ewe *kapè* kommer fra dansk *kappe*, 'skære', men dem finder jeg ikke overbevisende.

Der er i øvrigt yderligere to ord som det er interessant at nævne her, fordi de forbinder Ghana med de dansk-vestindiske øer. I *twi* er der et ord, *santomase*, som kommer fra navnet San Thomas, og det betyder 'sandloppe', som kan være kommet fra Sankt Thomas til Ghana med handels- og slaveskibene. Rask (1828, s. 18) har ordene *Dænne-njo* og *Dænne-mæ* ('dansker'), som kunne være danske eller nederlandske låneord.

De fleste ord fra listen antyder klart nye kulturelle genstande, med fx værktøj som *saks* og *skrue*. Nogle andre af dem er måske typisk danske, som *pølse*. Der er også andre

importerede fødevarer som *sukker* og *agurker*. Også skoleord dukker op, som *kridt*, *blæk* og *blyant*. Det kan være at disse ord kom ind i sproget da Christian Protten, en mulat der talte bl.a. dansk, *gã* og *twi*, indførte dem gennem sin danske skole i forskellige perioder i Ghana mellem 1740erne og 1760erne (Debrunner 1979, s. 82-83).

Ikke alle ord findes i de tre afrikanske sprog. Det højeste antal findes klart i *gã*, og det er i følge Westermann sandsynligt at de fleste danske ord kom ind i *ewe* og *twi* via *gã*, og nogle ord i *ewe* via *twi*. *Tw* er et *lingua franca* i Ghana, og *gã* er lokalsproget i hovedstadsområdet, hvor det danske fort Christiansborg befandt sig – derfor kaldes *gã* i dan-

Dansk Vestindien 1863: »kulørt bal i juletiden på St. Thomas«. Disse menneskers kreolsprog havde adskillige danske låneord.

ske kilder også for accraisk efter navnet på hovedstaden.

Det var tydeligt at ord kun gik den ene vej: dansk lånte ikke nogen ord direkte fra disse sprog, selvom nogle danskere dernede også brugte (ord fra) afrikanske sprog dengang (Huber 1999, Dakubu 1997). Europæerne brugte vist mest handels-portugisisk på kysten, og så vidt jeg ved, er der kun et ord som kommer derfra og stadig bruges i dansk: *palaver*, fra portugisisk *palavra* 'ord' (se Huber 1999).

Negerhollands er nu uddødt. I moderne ordbøger for de tre Ghanesiske sprog mangler nogle af de danske ord, og Ghanesere i dag kender

ikke mere dem alle. Der bor i 2004 næsten 1000 ghanesere i Danmark, som næsten alle taler et eller flere af de tre sprog med danske låneord. Så det kan være interessant at vide at ens ghanesiske bekendt eller nabo bruger en snes danske ord i sit sprog, der stammer fra et ukendt og næsten glemte kapitel i dansk kolonihistorie.

Peter Bakker (f. 1959)
Lektor ved Aarhus Universitet

Jeg takker Hans Arndt og redaktørerne for deres kommentarer til en tidligere version, og Sebastian Adorján Dyhr for teknisk assistance.